

Elefanten – en bjässe på grunt vatten

Av Lars Einarsson

Ett nytt skepp

I Krafslösaviken några kilometer norr om Kalmar vilar på 6 meters djup vraket av örlogsskeppet Elefanten. Vraket är en av få bevarade lämningar av den skeppstyp som kallas kravell. En parallell i svenska vatten, är den under senare år delvis undersökta så kallade Kraveln i Nämdöfjärden i Stockholms skärgård.

Elefanten byggdes under åren 1555–1559 i Stockholm. Byggmästare var till början av allt att döma en Mäster Jakob Laiko, Finske Jakob kallad. Bygget övertogs senare av Holgerd Olsson, även kallad Mäster Hollinger. Skeppet byggdes på kravell, vilket innebär att skrovets bordplankor lades kant i kant, i stället för överlappande (så kallad klink) som tidigare varit brukligt. Att bygga på kravell är förbundet med det som kallas skelettbbyggnadstekniken. Den inne-

bär att spanten reses först och därefter kläds med bordplankor. Förfarandet är det omvända med skalbyggnadstekniken, som bland annat vikingaskeppen är byggda med. Där byggs först skrovet upp, därefter trycks spanten på plats mot skrovets insida. Det bör dock framhållas att korsningar och avvikelser förekommer från dessa huvudlinjer i skeppsbyggnadsteknik.

Under 1500-talet låg det i de växande europeiska centralmakternas intresse att bygga den nya fartygsinnovationen kravellen. Skeppen var mer renodlade örlogsfartyg som hade möjligheten att bära ett utvecklat artilleri och förhöjda plattformar i för och akter, där delar av besättningen försedda med handeldvapen kunde posteras.

Foto: Kalmar läns museums arkiv

Figur 1. Undersökningar av vraket efter Elefanten genomfördes under 1930-talet under ledning av marinofficeren Carl Ekman. Här är Ekmans team förevigade, vid kaj i hamnen i Kalmar.

Historisk bakgrund

Under inledningen av det nordiska sjuårskriget (1563–1570) utkämpade svenska flottan flera slag mot den förenade dansk-lybska flottan norr om Öland. Vid mitten av augusti 1564, sökte sig Elefanten under befäl av Klas Kristersson Horn söderut i Kalmarsund. Den 16 augusti grundstötte fartyget på grund av oaktsamhet utanför öländska Köpingsvik. Efter att ha tätat läckan fortsatte Elefanten sin färd mot skeppsvarvet Björkenäs norr om Kalmar. Under insegling och varpning i Krafslösaviken kom skeppet för nära ön Svartö och grundstötte. Trots upprepade försök att få skeppet flott, förblev det liggande. Under den följande vintern pålades sten-kistor runt det grundstötta skeppet. Vissa uppgifter säger att sten-kistorna skall ha konstruerats genom att fyra uttjänta handelsskepp rekvirerats, fyllts med sten och därefter sänkts i anslutning till vraket.

Det var sannolikt slottsarkitekten i Kalmar, Jakob Richter, som fick uppdraget att försöka bärga skeppet. Richter presenterade ett för den tiden avancerat teknisk förslag på hur han avsåg bärga Elefanten. Detta skall ha förkastats av kungen, Erik XIV. Projektet förhalades. Till slut kom skeppet att ta sådan skada och dessutom sjunka ned i botten att vidare bärgningsförsök ansågs utsiktslösa.

Tidig marinarkologi

Under sex somrar på 1930-talet, genomfördes dykarundersökningar av Elefanten. Arbetet leddes av marinöverintendenten Carl Ekman (figur 1). Undersökningarna är bland de första marinarkologiska insatserna i vårt land. Främst syftade arbetet till en undersökning av vrakets skrovkonstruktion. För att få tillgång till denna krävdes ett omfattande sten-fiske. Stenar från barlasten och de pålade kistor som omger vraket, hade under årens lopp rasat in i vraket. Följaktligen präglades en stor del av Ekmans arbete, vilket skedde med hjälp av dykare från Kalmar varv, av stenflyttning i syfte att blottlägga vrakets skrovkonstruktion.

Det mest omfattande ingreppet i vraket var när skeppets akterparti sågades av och bärgades. Det finns fortfarande bevarat i Statens sjöhistoriska museums samlingar. Ekman var som tidigare nämnts till övervägande del sysselsatt med att kartlägga skeppets konstruktion med avseende på dess egenskaper som krigsfartyg, men även en hel del lösfynd bärgades från vraket.

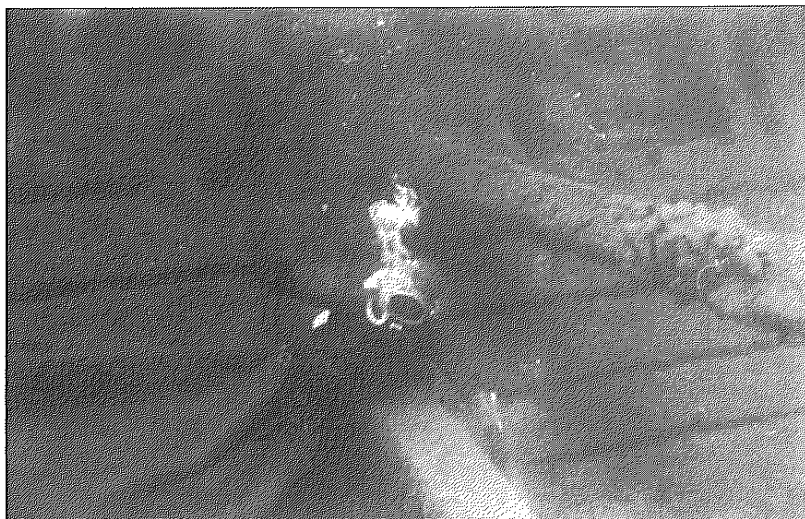
Vraket

Vraket av Elefanten står skrovrikt på sandbotten med fören mot väster. Akterpartiet i öster är avsågat och exponerar vrakets innandöme. Avståndet mellan stället för det avsågande akterpartiet och resterna av akterstäv är knappt 3 meter. Ytterligare sju meter österut i akterstävens förlängning, tornar en stenhög upp sig. Stenarna tillhör en av de kistor som konstruerades under 1560-talet i syfte att bärga skeppet.

Det faktum att vraket, med undantag för förpartiet och delar av styrbords låring (aktre hörn) omges av pålade sten-kistor, innebär att vraket har ett betydande fysiskt skydd mot vågerosion och isskrivning. En närmare studie av sten-kistornas träkonstruktion visar emellertid att de på flera ställen är kraftigt nedslitna och riskerar att ge vika under tyngden från stenmassorna. Samtidigt är de enskilda stenblocken av en sådan storlek att de skapar stabilitet. Inombords är den akre fjärdedelen av vraket, som under 1930-talet var föremål för friläggning, fylld med dött organiskt material. Övriga delar av vraket är stenfyllda. Stenarna är av en mindre storlek än de som ingår i de omgivande sten-kistorna och är sannolikt resterna av skeppets barlast.

Vrakets största mätbara bredd är i liv med botten 5 meter och vid spantens överändar 10 meter. Fem bordgångar av skeppets garnering är synliga ovan botten. Vrakets längd med avseende på synliga yttermått är 38 meter. Längd och breddmått kan jämföras med Carl Ekmans beräkning av vrakets bredd (11,4 m) och längd över stäv (44,1 m) på botten. På grundval av dessa mått beräknade Ekman skeppets ursprungliga bredd och längd över stäv till 12 respektive 45 meter. Detta ger ett längd/breddförhållande på 3,75:1. Även om örlogsskeppen vid denna tid sannolikt hade en större längd/bredd-differens än de utpräglade handelsskeppen, förefaller beräkningen vara tilltagen i överkant i jämförelse med andra skepp från samma tid.

Vad gäller skeppets dräktighet – enkelt uttryckt skeppets lastförmåga – föreslår Ekman ett lästetal om 587. Måttet på en läst varierade med avseende på vilken typ av last som skeppen förde. Därför är det närmast omöjligt att fastställa fartygets dräktighet exakt. Ekman utgår dock från 1 läst = 2,5 ton, vilket resulterar i en beräknad dräktighet om 1450 ton. Detta placerar Elefanten i en division jämförbar med regalskeppet Vasa, vilket förefaller orimligt. Ele-

Figur 2. Elefanten har den stora fördelen att det mycket tidigt blev föremål för en fotodokumentation under vatten. Dessa bilder har ett betydande informationsvärde vid ett jämförande studium av vrakets kondition då och nu.

fanten bör mot bakgrund av jämförande arkeologiska data ha varit betydligt mindre.

Det faktum att Elefanten dels förläste under relativt odramatiska omständigheter utan större åverkan på fartyget, dels det ringa djupet till trots kom att skyddas av de omgivande stenkistorna, innebär att vraket är anmärkningsvärt väl bevarat. Den åverkan som trots allt skett på vrakplatsen, är i grunden förknippad med undersökningarna under tidigt 1900-tal.

Genom att blottlägga skrovkonstruktionen, öppnades vraket för nedbrytning av såväl vädrets makter som mänskliga ingrepp. Det faktum att vrakets akterskepp sågades av och bärgades i samband med Ekman's undersökningar, har inneburit att erosionskrafter utifrån Kalmarsund fått ytterligare tillträde till det öppna vraket.

Elefanten har den stora fördelen att det mycket tidigt blev föremål för en fotodokumentation under

vraket uppvisar idag. Att detta skulle ha skett genom naturlig erosion kan enligt marinbiologisk expertis betraktas som i det närmaste uteslutet. Det borde trots allt finnas svampdjur eller blåmusslor som i större utsträckning skulle täcka skrovkonstruktionen. Den mest sannolika förklaringen till avsaknaden av påväxtalger, blir därför att vraket borstats av för hand av dykare. Detta har i sin tur lett till att vraket utsatts för en blästereffekt, genom att så kallat minerogent material fått tillträde till skrovets yta med följden att ytskiktet successivt bryts ned. Närvaro av påväxtalger på vrak utgör således ett naturligt skydd mot dessa blästereffekter.

Vraket av örlogsskeppet Elefanten är en av få äldre marinarkeologiska lämningar på grunt och väldykt vatten, som fortfarande går att få en konkret bild av. För det får vi tacka de som försökte bärga skeppet för mer än 400 år sedan. Deras pålade stenkistor kom att bilda en skyddande vall runt det olyckliga skeppet. En vall som tappert håller vädrets makter på avstånd, men knappast människans sällan smekande hand ...

Lars Einarsson arbetar som antikvarie på Kalmar läns museum

Figur 3. Bilden är tagen i samma område av vraket som den fyrtio år äldre. Den mest synliga förändringen på drygt fyrtio år, är den avsaknad av så kallade ettåriga påväxtalger som vraket uppvisar idag.